

Kildemateriale til besættelsestidens historie i arkiver, museer, biblioteker m. fl. institutioner

AF NIELS OXENVAD

Ved tilrettelæggelsen af denne artikelserie har det været redaktionen magtpåliggende at skabe en oversigt over alt det kildemateriale, som nu befinder sig i offentlige institutioner. I særlig grad har man været opmærksom på også at få det materiale med, som er havnet på steder, hvor det efter sin proveniens ikke hører hjemme, således at det nemt vil »smutte« for selv trænede historikere med kendskab til et givet kildemateriales arkivmæssige placering, simpelt hen fordi man ikke vil tænke på at søge på det pågældende sted.

Mens det fra begyndelsen stod klart, at visse materialegrupper efter deres omfang og karakter ville kræve en særlig behandling, således som det er sket i de tre foranstående artikler, har man for det øvrige materiales vedkommende ment at kunne nøjes med en oversigt, givet på grundlag af oplysninger, som blev afæsket en række institutioner. I samråd med redaktionsudvalget og med dr. phil. Jørgen Hæstrup har undertegnede udvalgt de institutioner, som måtte formodes at ligge inde med materiale til belysning af besættelsestidens historie. Blandt arkiverne uden for Rigsarkivet blev rettet henvendelse til både et landsomfattende arkiv som Hærens Arkiv og til arkiver med geografisk mindre virkeområder som de fire landsarkiver og de lokalhistoriske arkiver. Blandt museerne er henvendelse ligeledes rettet til såvel en landsomfattende institution som Frihedsmuseet som til lokalmuseerne. Endelig er også de to store videnskabelige biblioteker, Det kgl. Bibliotek og Statsbiblioteket i Århus, blevet spurgt, ligesom der blev sendt forespørgsel til Dansk Folkemindesamling, til Frihedsfonden, samt til yderligere et par institutioner, hvor det af besvarelserne fremgik, at man ikke lå inde med væsentligt materiale.

Det er som nævnt på grundlag af institutionernes besvarelser, at nedenstående oversigt er udarbejdet. For en ordens skyld skal det her i indledningen bemærkes, at en del af det nævnte kildemateriale endnu ikke er fuldt tilgængeligt for forskningen, uden at det bliver nævnt i hvert enkelt tilfælde, men redaktionen har skønnet det rigtigst alligevel at medtage det i oversigten.

Hærens arkiv

De forskellige kommandomyndigheders arkivalier er afleveret op til 1944 til arkivet. Afleveringen omfatter bl. a. arkivet for Den danske Brigade i Sverige. Til belysning af besættelsestiden tjener bl. a. nogle notater og beretninger vedrørende begivenhederne 6–9/4 1940 og 24–29/8 1943, fortegnelser m. m. vedrørende faldne, sårede og anholdte militærpersoner i tidsrummet 9/4 1940–5/5 1945, samt nogle indberetninger om officerers deltagelse i modstandsbevægelsen. Endelig findes også i Hærens Arkiv sager vedrørende oprettelsen af Frikorps Danmark.

Landsarkiverne

På *Landsarkivet for Sjælland m. m.* findes en større aflevering fra politidirektøren i København, omfattende vagtværnets opbygning og virksomhed, herunder også en del flygtningeadministration. I en aflevering fra politimesteren i Lyngby findes en del journaler og rapporter vedrørende vagtværnets virksomhed 1944–45, samt sager vedrørende Sorgenfrivagten og vagten ved Rydhave (dr. Best's bolig) og nogle daglige meddelelser fra politistationen i Tårnbæk. Fra Hvidovre politistation er modtaget »Fjernskrivelser« 1943–44, og endelig har man fra politimesteren i Rønne modtaget sager vedrørende den tyske værnemagt 1940–45, sager vedrørende internering og straf af danske statsborgere efter besættelsen og sager vedrørende den russiske besættelse 1945–46.

I *Landsarkivet for Fyn* findes en del beretninger om modstandsbevægelsen, givet som svar på spørgeskemaer udsendt til de fynske sognepræster i 1947 af Historisk Samfund for Fyns Stift. Der er beretninger omfattende sognene Balslev, Barløse, Ejby, Ejlbj, Espe, Gamtofte, Grindløse, Hesselager, Hårby, Lunde (Lunde h.), Lyø, Nr. Åby, Odense Hans Tausens og Thomas Kingos sogne, Rolfsted, Rønninge, Sønderby, Thurø, Verninge, V. Skerninge, V. Åby og Åstrup. Endvidere er til landsarkivet afleveret arkivalier vedrørende flygtningeadministrationen i Assens, Kerteminde, Nyborg, Odense, Rudkøbing og Svendborg politikredse samt arkivalier, hovedsagelig kirkebøger, vedrørende kirketjenesten i flygtningelejrene i sognene Allesø, Gudme, Hov, Midelfart, Nyborg, Ollerup, Rise, Ryslinge, Skovby, Strib, Søndersø og Tommerup.

Landsarkivet for Nørrejylland rummer et både fyldigt og alsidigt materiale. Her findes for det første en større samling beretninger, dels beretninger, som er afgivet i besvarelse af spørgeskemaer, udsendt til sognepræsterne i Århus stift, dels beretninger om modstandskampen på Mors, afgivet af modstandsbevægelsen på denne ø, i Viborg distrikt, afgivet af kaptajn C. O. Pedersen, og i Lyngå sogn, Århus amt, samt endelig en beretning, kaldet »Træk fra modstandskampen 1940–45«, som befinder sig i oberst C. G. G. Schøllers privatarkiv. Modstandsbevægelsens lokalkomité for Dronninglund m. fl. sogne har afleveret fortegnelser over arresterede m. m. 1945–46, og modstandsbevægelsen i Ringkøbing amt har

afleveret diverse sager fra 1945. Derimod foreligger i Region I og Parkkommando I's arkiv kun ganske enkelte sager fra før 1945.

I Lemvig politimesters arkiv findes rapporter fra Lemvig Borgerværn 1944–45, og nævnes kan også en »natbog« for Skals bys private vagtværn 1944–45.

Fra de tyske besættelsestropper foreligger enkelte arkivalier vedrørende forlægningerne i Frederikshavn, Horsens og Oksbøl, men mest fra Ålborg, hvor der bl. a. er bevaret personaleakter for arbejderne ved Ålborg lufthavn 1941–44, personaleakter for arbejderne på den tyske marinestation i Ålborg 1940–44, samt sager vedrørende det tyske lazaret i Ålborg. Det tyske sikkerhedspoliti i Ålborg har ligeledes efterladt sig et fyldigt arkiv, omfattende bl. a. en fortegnelse over fanger marts 1944–maj 1945, rapporter og forhør 1943–45, samt regnskabsmateriale for årene 1943–45, foruden en journal over indkomne breve 1943–44.

Vedrørende Funkstelle ved general Lindemanns hovedkvarter (den tyske radiostation i Silkeborg) findes et arkiv, som er fyldigst for besættelsens aller-seneste afsnit. Radiostationens journal rækker ganske vist helt fra nytår 1942 til besættelsens ophør, men protokollerne over modtagne og afsendte telegrammer og fjernskrivermeddelelser såvel som radiostationens tjenestebøger er næsten udelukkende bevaret for de sidste besættelsesuger. Endelig findes en del materiale (korrespondance, fortegnelse over internerede m. m.) vedrørende interneringslejren ved Hald (senere St. Grundet), og i arkivet fra det tyske konsulat i Ålborg 1912–45 vil der formentlig i arkivets yngre bestanddele være stof til belysning af besættelsestiden.

Til *Landsarkivet for de sønderjyske landsdele* er bl. a. afleveret hovedparten af Region III's arkiv, og endvidere har modstandsbevægelsen for Åbenrå afleveret Kontoret for særlige Anliggender's arkiv hertil. Den overvejende part af disse sager vedrører dog forhold efter 5/5 1945. Hist og her i de nyere privatarkiver vil der formentlig kunne hentes oplysninger med relevans til det foreliggende emne, og endelig har Historisk Samfund for Sønderjylland ved hjælp af spørgeskemaer indsamlet en del beretninger, som beror på landsarkivet, hvor de dog først vil være tilgængelige efter 1996.

Lokalhistoriske arkiver

I Fåborg byhistoriske arkiv opbevares byens modstandsbevægelses arkiv, og Viborg byledelses arkiv er anbragt i denne bys byhistoriske arkiv, hvor der tillige findes materiale vedrørende besættelsen og frihedskampen belyst gennem interviews og erindringer. Til belysning af modstandsbevægelsen i Middelfart tjener arkivstof fra terrænsportforeningen under 2. verdenskrig, opbevaret i Middelfart byhistoriske arkiv, og på Haderslev byhistoriske arkiv findes også forskelligt vedrørende besættelsestiden i denne by.

Museet for Danmarks Frihedskamp

Frihedsmuseets arkiv er ikke opstået ved nogen systematisk indsamling, men næsten udelukkende ved gaver, oftest indkommet sammen med egentlige museumsgenstande. Arkivet danner derfor ikke nogen helhed, men kan pletvis kaste lys over personer og enkeltbegivenheder.

Det primære arkivmateriale omfatter hovedsagelig stof, der har udstillingsmæssig interesse, og må betragtes som en eksempelsamling, der viser forskellige typer af besættelsestidens skriftlige meddelelser. Først og fremmest må nævnes en samling breve fra danske politiske fanger, herunder afskedsbreve fra dødsdømte og breve fra tyske koncentrationslejre (delvis udsuglede). Dernæst findes planer for sabotageaktioner, herunder jernbanesabotager, Mogens Fogs udkast til nogle af frihedsrådets proklamationer, breve om overfart til Sverige og manuskripter til engelske udsendelser til Danmark. Fra tysk side findes en samling stikkerbreve og stemningsberetninger til de tyske myndigheder. Endvidere en tysk dødsdom over en dansk statsborger, skrivelser med ordrer til lukning af de offentlige værker i København under folkestrejken 1944 og tyske beslaglæggelsesskrivelser vedrørende dansk ejendom. Endelig findes en del breve fra det tyske handelskammers arkiv 1937–42. Der findes også forskellige papirer fra Grønland 1942, samt papirer vedrørende indkøb af fødevarer etc. til danske fanger i Tyskland 1944–45.

Blandt det sekundære (dupliserede) arkivmateriale kan fremhæves følgende fra udenrigsministeriets pressebureau: [Daglige] situationsmeldinger 23/9 1944–5/5 1945, ugentlige meddelelser til pressen 1942–45 (ukomplet) og [Daglige] radioreferater til udenrigsministeriets og statens højere embedsmænd (ukomplet). Endvidere findes en fotostatkopi af rigspolitichefens [Daglige] situationsmeldinger 1943–44, samt [Daglige] rapporter fra statens civile luftværn aug. og sept. 1944. Endelig findes en fotostatkopi af statsbanernes fortegnelser over jernbanesabotager 1942–45, samt fotostatkopier af breve vedrørende 2 jernbanesabotager, hvorfra museet har genstande.

En særlig gruppe danner Frihedsmuseets beretningsarkiv, hvis hovedstamme består af beretninger med tilknytning til museumsgenstande. Der findes dog også selvstændige beretninger om sabotageaktioner, flygtningetransporter til Sverige m. m. Som et særligt eksempel kan nævnes en beretning om forholdene på Københavns politigård efter 19/9 1944. Enkelte af beretningerne er illegale, d. v. s. færdigaffattede under krigen.

Hvad angår Frihedsmuseets bibliotek og fotografisamling kan henvises til »Nationalmuseets Arbejdsmark« 1960.

Lokalmuseerne

Mens adskillige kulturhistoriske lokalmuseer ligger inde med ret betydelige samlinger af genstande til belysning af frihedskampen og besættelsestiden, er det kun få, der har egentligt arkivmateriale. På Hørsholm Egns Museum fin-

des en omfattende beretning om modstandsbevægelsens opståen i Nordsjælland, dens organisation m. m., skrevet af lederen af region Øst, oberstløjtnant Deleuran, samt en beretning om jødernes flugt i 1943, skrevet af en ung mand, der selv var med i arbejdet. På Koldinghus-museet og Museet for Thy og V. Han Herred i Thisted findes forskelligt vedrørende besættelsestiden, og på Ålborg historiske Museum haves en erindringsbog, skrevet af Karl Bruns, som var tysk Bauleiter i Ålborg 1941.

Det kgl. Bibliotek og Statsbiblioteket i Århus

Som indledning til artiklen »Camouflerede illegale tryk« i Det kgl. Biblioteks årsskrift »Fund og Forskning« bd. 5/6, 1958/59, er der kort gjort rede for indsamlingen og opbygningen af bibliotekets samling af illegal litteratur, og udsendelsen i 1961 af en supplementsliste til den i 1954 udgivne bibliografi: »Besættelsestidens illegale blade og bøger. 1940–45«, viser, at indsamlingen og indordningen fortsætter. Således omfatter supplementet 30 bogtitler, hvorved antallet af kendte illegale bøger er forøget til 468, og bladene med 14 nye bladnavne til 552. Gruppen »Flyveblade« er forøget med 3. Og siden 1961 har det vist sig, at der er udkommet endnu mere illegal litteratur, så at det bliver nødvendigt inden længe at udsende et nyt supplement. Om samlingen af de illegale blade og bøger kan, med henvisning til bibliografien, anføres, at gruppen »Flyveblade«, der er samlet i et særligt afsnit, burde være indført i den alfabetiske fortegnelse over illegale blade, hvor bladgruppernes flyveblade er opført i kronologisk orden efter opremsning af hovednumrene. Desværre findes der endnu ikke et indeks til den illegale presse, og man er således henvist til at rekvirere de enkelte numre og gennemlæse bladene i håb om, at det, man søger, er omtalt i disse. Her er det en stor hjælp, at hele den illegale presse er optaget på mikrofilm og kan rekvireres fra biblioteket.

Sideløbende med opbygningen af samlingen af illegale blade og bøger er der indsamlet andet mangfoldiggjort materiale og personlige beretninger, der refererer til bestemte begivenheder eller data under besættelsen. Dette materiale er sorteret under stikord, hvoraf skal nævnes: Antikominternpagten – Biografier – Dansk Nazisme, herunder Frikorps Danmark – Efter 5. maj – 5. maj – Flygningetransport og jødeforfølgelse – Folkestrejker – Folketingsvalget i 1943 – Fængsler og koncentrationslejre – Materiale til den illegale presses historie – Modstandsbevægelsen, organisation, bevæbning og sabotage – Modstandsbevægelsens økonomi – 9. april 1940 – 29. august 1943 – 19. september 1944 – Pressen – Radioen – Studenterne – Topografi – etc.

En 3. gruppe udgør de halvt legale nyhedstjenester, de politiske partiers fortrolige udsendelser og danske myndigheders fortrolige meddelelser, således »Minutrappen« og senere udenrigsministeriets ugentlige pressemeddelelser. Til samme gruppe hører Dansk Ungdomssamvirkes fortrolige meddelelser.

Desværre mangler der mange numre af de politiske partiers fortrolige udsendelser.

Den 4. gruppe er til dels opregnet i bibliografien, nemlig blade og presseyheder, udsendt af danske udenfor Danmark under besættelsen og omtale af danskeres virke udenfor Danmark, bl. a. i Sverige, England, U. S. A. etc. Herunder manuskripter til udsendelser i engelsk og dansk radio.

Den 5. gruppe omfatter mindre samlinger af avisudklip, løbesedler, illegale blade og samtidige beretninger, hvoraf den største består af 206 bind, samlet af forfatteren, redaktør Vilhelm Bergstrøm, Politiken. De i bindene opklæbede såvel legale som illegale løbesedler, blade, avisartikler etc. er ordnet kronologisk, og for hver uge giver forfatteren en samtidig skriftlig beretning om ugens eller dagens hændelser. De sidste 2 bind i serien indeholder en kronologisk oprensning af stoffet, og et stikordsregister er under udarbejdelse.

Umiddelbart efter den tyske kapitulation beslaglagdes det tyske informationsbibliotek i Vesterport og det tyske videnskabelige institutbibliotek i Øster Allé, og bøgerne blev ført til Det kgl. Bibliotek, hvor de nu er opstillet og udgør en særlig samling: N. S. biblioteket, til belysning af den nazistiske ideologi og de nazistiske fremgangsmåder.

Endelig må nævnes det materiale, der indgår ved pligtafleveringen til dansk afdeling, og opstilles der. Det gælder bøger, aviser, tidsskrifter og småtryk, der er udkommet under og efter besættelsen om besættelsestiden. En bibliografi over dette materiale er så vidt udarbejdet, at den foreligger udskrevet på lister.

Det ikke-mangfoldiggjorte materiale til belysning af besættelsestiden findes i Det kgl. Biblioteks håndskriftafdeling, hvor man bl. a. opbevarer manuskriptet til et supplementsbind til »Besættelsestidens Fakta« samt daværende statsadvokat J. Trolles manuskript til en bog om Statsadvokatens historie 19/9 1944–5/5 1945. Her findes også papirer vedrørende Stangerup-sagen, kaseret censurstof fra dagbladet »Børsen« 1940–45 og en protokol for dansk-baltisk hjælpekomité 1941–45. Fra Axel L. Heibergs hånd foreligger en beretning om hans illegale virksomhed og fra Helge Juul en skildring af hans oplevelser i Vestre Fængsel og i Tyskland. Endvidere findes i afdelingen en beretning om Karen Abrahams' oplevelser under besættelsen og en dagbog 1940–45, ført af borgmester Vilhelm Melgaard, Slagelse. Endelig belyses forholdene også af papirer, hidrørende fra Victor Pürschel og fra direktør F. W. Kraft, samt af Svend Borbergs »Redegørelse« 1947 og af Louis Bobés »Livsdagen lang. 1867–1947«.

Statsbiblioteket i Århus har ud over det trykte materiale, der er indkommet ved den normale pligtaflevering, en omfattende samling af trykte og dupliserede illegale blade og bøger, hvortil slutter sig en samling af »Oprop«, plakater m. m. Samlingen er opbygget efter tilsvarende principper som Det kgl. Biblioteks og indeholder næppe meget, som ikke findes i Det kgl. Bibliotek. Som katalog for samlingen fungerer et annoteret eksemplar af den ovennævnte bibliografi for besættelsestidens illegale bøger og blade fra 1954. I Stats-

bibliotekets håndskriftsamling findes intet væsentligt kildemateriale til belysning af det foreliggende emne.

Dansk Folkemindesamling

I Folkemindesamlingen haves en serie originaloptegnelser, indsendt af forskellige og omhandlende minder, oplevelser og historier fra besættelsestiden. Blandt disse kan fremhæves skildringer, som udelukkende drejer sig om 9. april, Folkestrejken og Befrielsesdagen. Hertil kommer nogle dagbogsopregnelser, der spænder fra 1/9 1939 til 8/5 1945 samt en mikrofilm af en politibetjents dagbog fra forskellige tyske koncentrationslejre.

Blandt viser vedrørende besættelsen kan fremhæves en samling viser, sunget af internerede marinesoldater efter overfaldet 29. aug. 1943, men i øvrigt kan der for visestoffets vedkommende henvises til en oversigt over stoffet i Egil Sølves Sangforlag, Odense, publiceret i tidsskriftet Folkeminder 1960. Ud over disse Sølves egne viser har han i sit forlag optaget og udsendt som separattryk («skillingstryk») en del af de almindeligt kendte viser med motiver fra besættelsen.

Frihedsfonden

Fondens arkiv rummer ud over kartoteker over samtlige døde som følge af krigsbegivenheder ca. 7000 understøttelsessager vedrørende modstandsfolk eller enker og børn efter sådanne. De indeholder næsten alle dokumentationer for deltagelse i frihedskampen og for en dels vedkommende livsskildringer, navnlig for så vidt angår perioden fra 1940 og fremefter. Oplysning til sagerne er dog naturligvis kun givet til brug for de pågældendes ansøgninger om støtte af Frihedsfondens midler.

Erstatningsrådet

Materialet i denne institution, som sorterer under socialministeriet, består udelukkende af enkeltsager vedrørende anmeldelser, begæringer m. v. om ydelser i henhold til lov nr. 475 af 1/10 1945 om erstatning til besættelsestidens ofre. Materialet er ikke uden videre tilgængeligt for forskningen.